

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE
„CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU”

**STUDII DE ISTORIE
A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI**

II

Coordonator: Viorel Cernica

Ediție îngrijită de: Mona Mamulea

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

București, 2007

ALEXANDRU BOGZA ȘI CONSTRUIREA „PANCALISMULUI CRITIC”

SERGIU BĂLAN

Muzician, profesor de muzică și filosof, Alexandru Bogza s-a născut la 10 iulie 1895, la Brăila, Geo Bogza și Radu Tudoran (Nicolae Bogza) fiind frații săi. A urmat cursurile Conservatorului de Muzică din București (unde a fost studentul profesorului Dimitrie Cuclin), după care este profesor de muzică la diferite licee din țară, între 1923 și 1951. S-a stins din viață la 30 decembrie 1973, în Câmpulung Moldovenesc.

Opera filosofică a lui Bogza, rămasă nepublicată în cea mai mare parte a sa, constă în principal din lucrarea *Realismul critic*, ce însumează peste 4000 de file de manuscris, precum și din scrierea *Philognosius și Kalegnosis* (2 volume), expusă sub forma unui dialog în care intervin personaje alegorice. Fragmentele publicate până acum, postume, au fost selectate în principal din *Realismul critic*, ce se constituie într-o permanentă raportare la tradiția filosofică europeană – Aristotel, Kant, Hegel, Comte, Spencer –, dar și la problemele de actualitate, care reprezintă ceea ce autorul numește „criza spiritului contemporan” (din prima jumătate a secolului al XX-lea), criză ce se manifestă atât în planul gândirii științifice, deci în plan teoretic, cât și în acela al moralei, deci în plan practic. De altfel, o preocupare constantă a lui Alexandru Bogza fost aceea de a edifica o concepție care să se raporteze atât la tradiție, cât și la problemele de actualitate. Bogza își originează demersul în constatarea situației de criză ce se produce în domeniul fizicii teoretice, situație generată de un conflict între legea conservării energiei și principiul entropiei. Principiul entropiei, susținând că Universul va ajunge într-o stare finală de echilibru energetic și de distribuție uniformă a energiei – când această energie nu mai poate produce lucru mecanic, întrucât în starea de echilibru nu se mai pot produce transferuri de energie –, contrazice principiul conservării energiei, înțelegând ca o capacitate de a produce lucru mecanic. Pe de altă parte, legile termodinamicii pot fi considerate particularizări ale celor trei analogii ale experienței, formulate de către Kant. Analogiile experienței sunt legi ale unei naturi în genere, iar principiile termodinamicii sunt legi ale unei naturi determinate. Astfel, trecând de la general la particular, principiul kantian al permanenței substanței devine principiul conservării energiei, principiul succesiunii în timp după legea cauzalității devine legea entropiei, iar principiul simultaneității după legea acțiunii reciproce, sau al comunității, devine legea interacțiunii diferitelor

forme de energie. Odată ce între legile fizicii, care sunt cazuri particulare ale principiilor kantiene, există un conflict, rezultă că înseși aceste principii sunt puse la îndoială. Fizica nu-și mai poate găsi o întemeiere principială în filosofia kantiană. Bogza mai aduce încă un argument în sprijinul acestei idei, și anume că din legea entropiei, caz particular al principiului kantian al succesiunii, se deduce ipoteza „morții termice” a Universului, deci ideea unui ultim inel al lanțului causal, ceea ce contravine concepției kantiene. Este necesar, de aceea, „un nou criticism filosofic la baza științei”, la fel de riguros precum cel kantian, care să întemeieze teoretic ipoteza științifică a unui Univers reversibil, evitându-se astfel perspectiva „morții termice”. Alexandru Bogza construiește modelul unui „Univers oscilatoriu”, care anticipează în mod surprinzător ipoteza *big bang – big crunch*, care propune imaginea unui Univers aflat într-o expansiune urmată de o mișcare inversă, de condensare. Pentru a întemeia principial acest model, la baza noii concepții filosofice trebuie să se afle o nouă logică, *dialectico-speculativă*, singura care poate funda un discurs științific despre procesualități și totalități, precum și despre situații ce reprezintă transcendența spațio-temporală. Aceasta va fi logica *Realismului critic*.

Logica dialectico-speculativă propusă de Bogza are la bază conceptele „antipolare” de real pur și opoziție pură, niște principii originale (al echivalenței și al producerii), în baza cărora autorul construiește un model al devenirii universale, după o schemă dialectică pentadică. Momentele devenirii, conform acestei scheme, sunt: 1. non-opoziția sau realul pur, 2. opoziția progresivă, 3. opoziția pură, 4. opoziția regresivă și 5 = 1. realul pur. Acest model reprezintă mecanismul după care are loc devenirea în toate planurile, atât în acela al existenței, cât și în acela al gândirii, astfel că vom întâlni în toate domeniile aceleași legi ale evoluției. Așa cum o descrie Bogza, devenirea universală se desfășoară de-a lungul unor cicluri care reproduc același model, asemenea unei mișcări de vibrație. Fiecare dintre aceste cicluri, la rândul lui, comportă două mișcări, una cu sens ascendent, cealaltă cu sens descendent, care reprezintă niște mișcări oscilatorii între cei doi poli ai devenirii, desemnați prin conceptele antipolare. Un ciclu al devenirii începe din polul superior și parcurge primul sens, cel descendent, care se încheie în polul inferior, după care urmează sensul ascendent, la sfârșitul căruia Universul revine la starea sa inițială, care devine origine a unei noi mișcări. Lipsa opoziției este cauza inițială a mișcării, iar inerția este aceea care-i asigură durata.

Devenirea universală va urma *o schemă dialectică pentadică*, ale cărei momente sunt: 1. Non-opoziția = unitatea pură = realul pur = existența necesară necondiționată. Aici se găsește originea și cauza primă a mișcării; 2. Opoziția progresivă = totalitatea = materia = existența necesară condiționată. Acesta este domeniul existenței, unde se constituie materia ca sinteză, ca totalitate, constituire de-a lungul căreia gradul unității și cel al simplității scad, pe când cel al pluralității

și cel al diversității cresc; 3. Opoziția pură (maximă) = pluralitatea pură = haosul = existență necesară condiționată. În acest moment are loc o disociere completă a materiei, o dispariție totală a unității; 4. Opoziția regresivă = totalitatea = materia = existență necesară condiționată. Universul trece din nou la existență, este materie, totalitate, dar de data aceasta se află într-un proces în care gradul unității crește, iar cel al pluralității scade; 5=1. Non opoziția = unitatea pură = realul pur = existența necesară necondiționată. În acest moment, Universul revine la starea sa inițială, punct în care un ciclu al devenirii se încheie, făcând astfel posibil începutul unui nou ciclu.

Așa cum, la Hegel, modelul evoluției triadice a gândirii este paradigmatic pentru devenirea în genere, tot astfel, Bogza consideră că legile devenirii în genere sunt cel mai bine exemplificate de legile armoniei muzicale. El nu *deduce* legile devenirii din legile muzicii, ci doar le consideră pe acestea din urmă drept cea mai grăitoare concretizare a legilor generale ale devenirii, de îndată ce aceleași principii se aplică pe toate planurile. De aceea, Bogza își denumesc propria concepție o „filosofie a muzicii”. Ea nu este o estetică, o teorie a artei muzicale, ci o teorie a ființei întemeiată pe o logică speculativă, în care legile devenirii își găsesc cea mai bună concretizare în „legile după care se înlănțuiesc funcțiunile armonice”. Bogza consideră că între muzică și filosofie există o relație deosebită: muzica aduce judecăților filosofice „profunzimea intuițiilor” artistice, „dându-le sevă și conținut”, iar filosofia conferă principiilor teoretice ale muzicii „înălțimea punctului de vedere ce se găsește la baza judecăților dinamice, făcând ca aceste principii să coincidă cu principiile mecanismului universal”. Astfel edificată, logica va fi aplicată la descrierea tuturor domeniilor existenței și gândirii, autorul oferind soluții originale atât pentru problemele științifice, cât și pentru chestiunile legate de creația culturală sau de domeniul moralei. Spre exemplu, cartea a IV-a a *Realismului critic, Evoluția spiritului omenesc*, descrie, după modelul amintit, atât evoluția spirituală a individului uman, cât și pe aceea a culturii europene, în ansamblul ei, interpretând procesele de trecere de la o etapă la alta în termenii legilor armoniei muzicale. Această perspectivă are la bază ideea lui Bogza conform căreia între evoluția gândirii individuale, aceea a diferitelor domenii ale culturii, a spiritului uman în genere și, în cele din urmă, chiar aceea a Universului, există doar o diferență „de scară”, în timp ce legitatea care le prescrie este aceeași. O altă consecință importantă a instituirii acestui model dialectic este anularea diferențelor de natură dintre fizică și metafizică, precum și o legitimare deplină a acesteia din urmă.

Cu referire la evoluția individului uman, Bogza întreprinde și o critică a psihanalizei freudiene, despre care consideră că simplifică în mod nepermis atât mecanismele creației culturale, cât și pe acelea care descriu dezvoltarea psihicului individual. Devenirea spiritului uman începe, conform modelului propus de Bogza, cu o mișcare a spiritului care își are originea în unitatea pură (care e totuna cu divinitatea) și e îndreptată către diversitate, către pluralitate. În acest sens, evoluția

spiritului uman e înțeleasă ca devenire istorică, ea începe, ca și la Mircea Eliade, cu desacralizarea primordială, cu căderea omului în timp, prin păcatul originar. Acest gest de „alterizare” a omului reprezintă sciziunea unității primordiale dintre uman și divin și începutul drumului către pluralitatea din ce în ce mai accentuată, ceea ce Bogza denuște „mişcare descendentă”. Ea trebuie să fie urmată de o mișcare ascendentă, de reintegrare a unității, deci în termenii lui Eliade, de recuperare a sacrului. În cadrul acestei mișcări oscilatorii a Spiritului în ansamblul său, se „săvârșesc o serie de oscilații intermediare, fiecare dintre aceste oscilații având unul dintre cele două procese contrare mai extins decât celălalt, astfel că seria succesivă a oscilațiilor constituie totodată o *mişcare de translație*, căreia i se zice «progres»”. Istoria omenirii ar cunoaște, astfel, o serie de îndepărtări și apropieri succesive de polul superior al devenirii. Antichitatea greco-romană ar reprezenta punctul inferior al primului ciclu, însă, datorită unei „disonanțe”, nu-i urmează imediat sensul ascendent. Acesta debutează, prin „dezlegarea sensibilei depresive”, care este reprezentată de sfârșitul antichității, o dată cu apariția creștinismului, și își atinge culmea la finalul Evului Mediu, după care începe un nou sens descendent. Noul sens este reprezentat de Renaștere (iar în plan politic, de Revoluția franceză) și continuă, prin pozitivism și scientismul contemporan, până în zilele noastre, parcurgând ceea ce Bogza a numit „sensul descendent al lui Zarathustra”. În acest context, autorul vorbește despre „drama” sau „criza spiritului omenesc” contemporan. Această criză constă atât într-o „disonanță depresivă”, care nu permite angajarea spiritului în sensul firesc, cel ascendent, cât și într-o „antinomie tonală”, care nu-i permite să sesizeze dificultatea în care se află. Drama omului contemporan este drama desacralizării, produsă de o „dualizare”, o pervertire a ceea ce Bogza denuște „instinct gnosc”, adică o năzuință către cunoaștere, care s-a scindat în „antignosis” și „eukalegnosis, formă ideală de cunoaștere, constituită prin sinteza dintre Știință, Artă și Morală”, care reprezintă facultatea ce face posibilă dobândirea „Idealului moral al conștiinței: Paradisul”. În calea exercitării acestei din urmă facultăți stă însă tendința contemporană către divizare, către abordarea de tip analitic, către pluralizare, pozitivism și relativism moral. Muzica ar putea reprezenta o soluție a dificultății în care se află spiritul, întrucât ea, dispunând de aparatul teoretic necesar, poate „restabili sensuri” acolo unde astăzi „acțiunea de confuzie a stabilit non-sensuri”. Calea indicată de muzică, calea *sintezelor*, ar trebui urmată de toate modalitățile spiritului, de filosofie, dar și de știință și religie. În acest sens, *Realismul critic* își propune să opereze, din perspectiva filosofiei muzicii, o sinteză între spiritul științific și cel religios, fără subordonarea unuia față de celălalt.

Deși observațiile sale asupra crizei spiritului contemporan se confirmă, soluțiile pe care le propune Bogza sunt totuși destul de neclare și de fanteziste. La accentuarea caracterului obscur al expunerii contribuie și faptul că ultima carte a manuscrisului, care tratează despre problemele menționate aici, este scrisă, în cea

mai mare parte, într-un stil alegoric, de forma unui dialog platonician, în care, alături de personaje istorice reale, apar personaje simbolice, precum Antignosis sau Philognosis, care argumentează îndelung în contradictoriu. Concluzia finală pare a fi aceea a necesității constituirii a ceea ce Bogza numește „pancalism critic”, ca o soluție a crizei spiritului contemporan. Termenul „pancalism” – de la *pan kalon* – a fost propus de Baldwin (în lucrarea *Genetic Theory of Reality*), desemnând „o doctrină care constă în a concepe frumosul drept normă categorică de care depind toate celelalte, iar realul ca fiind totalitatea a ceea ce poate fi organizat sub formă estetică”. Făcând precizările de-acum cunoscute asupra a ceea ce trebuie să se înțeleagă prin „real”, Bogza instituie un raport special între real și estetic, „prin această rectificare constituindu-se *Pancalismul critic*, acesta revelând desăvârșita concordanță între etic și estetic”.

Căutând să cuprindă în sfera explicației toate domeniile existenței și ale spiritului, concepția filosofică a lui Bogza dobândește un caracter de sistem, fapt pozitiv care compensează din plin anumite stângăcii ale expunerii sau lacune de informație, firești pentru un nespecialist care se angajează într-o întreprindere de astfel de dimensiuni, care a lucrat absolut izolat și fără a publica vreun rând.

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI PRINCIPALE (PUBLCATE)

Realismul critic, ed. selectivă, studiu introductiv și note de Al. Tănase și Al. Boboc, *Cuvânt înainte* de C. Noica, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982; *Sistemul conceptelor. Logica muzicii*, ed. selectivă de Al. Surdu, în „Academica”, I, nr. 6, 1991, p. 14; *Evoluția spiritului omenesc. Introducere*, ed. selectivă de Al. Surdu, în „Academica”, I, nr. 8, 1991, p. 21; *Esența religioasă a muzicii*, în „ASTRA”, anul II, nr. 4 (8), 1999, p. 74–76; *Logica realismului critic*, ed. îngrijită, studiu introductiv și note de S. Bălan, cu un *Cuvânt înainte* de Al. Surdu, București, Editura Academiei, 2005.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

G. Bogza, *Alexandru*, în „Contemporanul”, 4 ianuarie, 1974; **A.I. Brumar**, *Ființă și loc*, cap. *O întâmplare a spiritului omenesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia 1990, p. 73–78; **Al. Surdu**, *O replică la filosofia lui Kant*, în „Academica”, I, nr. 6, 1991, p. 14; **Al. Surdu**, *Pentamorfiza artei*, București, Editura Academiei, 1993, p. 52–64; **Al. Surdu**, *Vocații filosofice românești*, cap. *Muzică și dialectică în sistemul filosofic al lui Alexandru Bogza*, București, Editura Academiei, 1995, p. 150–156; **C. Vaida**, *Realismul critic*, în I. Ianoși (coord.), *Dicționarul operelor filosofice românești*, București, Editura Humanitas, 1997, p. 178–180; **S. Bălan**, *Alexandru Bogza despre modelul evoluției la Auguste Comte*, în „Revista de filosofie”, t. XLIV, nr. 3, 1997, p. 223–234; **S. Bălan**, *Alexandru Bogza despre modelul evoluției la Herbert Spencer*, în „Revista de filosofie”, t. XLIV, nr. 5, 1997, p. 557–568; **S. Bălan**, *O*

reconsiderare a triadei hegeliene în viziunea lui Alexandru Bogza, în „Revista de filosofie”, t. XLIV, nr. 1–2, 1997, p. 53–61; **Al. Surdu**, *Contribuții românești în domeniul logicii în secolul XX*, București, Editura Fundației „România de Mâine”, 1999; **S. Bălan**, *Alexandru Bogza, un „mare anonim” al filosofiei românești*, în „ASTRA”, anul II, nr. 2 (6), 1999, p. 53–55; **I. Filipciuc**, *Maestrul Alexandru Bogza*, în „ASTRA”, anul II, nr. 6 (10), 1999, p. 67–70.